

ՊԱՏՄԱԿԱՆ**ՎԱՉՈՒՏԵԱՆ ՏՈՀՄԻ ԻՇԽԱՆՈՒՀԻՆԵՐԸ
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԲԱՐԵՐԱՐՆԵՐ**

1205 թուականին Զաքարեան Հայաստանի անկախ պետութեան հիմնադիր, շահնշահ Զաքարէ Բ-ն երկրում իրականացրած վարչական ռեֆորմի արդիւնքում այլ կառույցների թուում ստեղծել է նաեւ Այրարատի կողմնակալութիւն-փոխարքայութիւնը եւ Սարգսի որդի Վաչէ Ա Վաչուտեանին նշանակել կողմնակալ-փոխարքայ, շնորհելով նրան երկրում բարձրագոյն իշխանաց իշխան կոչում: Վաչէ Ա-ն եւ նրա յաջորդները շուրջ 150 տարի իշխելով Այրարատում եղել են Զաքարեան թագաւորական տան ամենահաւատարիմ սիւներից մէկը: Կողմնակալ-փոխարքայ Վաչէ Ա-ի տոհմը, որ Սարգսի հայր Վաչուտի անունով կոչուել է Վաչուտեան, հակառակ միւս հայ տոհմիկ իշխանատներին, չունէր հին պատմութիւն, տոհմական-ժառանգական կալուածքներ: Յայտնի չէ Վաչուտը¹, նրա որդի Սարգիսը, վերջինիս կին Կատան հայկական ո՞ր հին տոհմից են սերել, բայց յայտնի է, որ Զաքարեան Հայաստանում նրանց որդի Վաչէ Ա-ն նոր՝ Վաչուտեան անունով տոհմի հիմնադիր է դարձել: Յօդուածի հեղինակը Վաչուտեան գահակալ տիրակալների կողքին ներկայացրել է գահակալ տիրուհիներին՝ իշխանուհիներ Մամախաթունին, Խորիշահին, Արուս Խաթունին, Գոհարին, Խուանդ Խաթունին, ինչպէս նաեւ տոհմի դուստրեր Մամքան եւ Թաթուն իշխանուհիներին եւ նրանց դերակատարութիւնը կողմնակալութեան-փոխարքայութեան մշակութային կեանքում:

ՄԱՄԱԽԱԹՈՒՆ ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ

Վաչէ Ա կողմնակալ-փոխարքայի կինն է:

Վաչէ Ա-ի շինարարական, մշակութային գործունէութիւնը թերի կը լիներ առանց կնոջ՝ Մամախաթուն իշխանուհու գործակցութեան: Զաքարեան շրջանի ոչ մի ամուսնական զոյգ այնպիսի միասնութեամբ ու նուիրումով հանդէս չի եկել, ինչպէս Վաչէ Ա-ն եւ Մամախաթունը: Առանց Մամախաթուն իշխանուհու Վաչէ Ա-ն որեւէ գործ չի իրականացրել:

Ինչպէս Վաչէ Ա-ի, այնպէս էլ Մամախաթուն իշխանուհու տոհմական պատմութիւնից միայն հօր ու մօր անուններն են յայտնի: Վաչէ Ա-ին վերաբերող աղբիւրների քննութեամբ մենք եկել ենք այն եզրակացութեան, որ տոհմի նախնիները ենթադրաբար սերում են Արծրունի գերդաստանի երկրորդական ճիւղերից որեւէ մէկից²: Մամախաթուն իշխանուհու նախնիների հարցը ճշտելն աւելի դժուար է աղբիւրների բացարձակ սղութեան պատճառով:

Հոռոմոսի գրատան արձանագրութեան մէջ Մամախաթուն իշխանուհու հօր անուն մասին յայտնուում է. «ՈՀԸ /1229/ Շնորհին Ք/րիստոս/ի: Ես՝ Վաչէ որդի Սարգսի եւ ամուսին իմ Մամախաթուն՝ դուստր Ապուսէրհին, շինեցաք զՆշխարատունս ի վանս

¹ Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ IX, Լոռու մարզ, ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւն հրատարակչութիւն, Երեւան, 2012, էջ 29, արձ. 5: Նոյն արձանագրութիւնը վերափորագրուել է, էջ 60, արձ. 67:

² Պետրոսեանց Տ., Վաչուտեանների զինանշանները (տոհմի ծագումնաբանական հիմք): Գիտական Արցախ, թիւ 2(5), Ստեփանակերտ, 2020, էջ 104-114:

Հոռոմոսի...»³։ Տեղերի եկեղեցու մի կիսակողմ արձանագրութեան մէջ յիշուում է մեծ իշխան Ապուսերհի անունը։ Սա պատահական անուն չէ եւ նրա անունը պատահաբար չի յայտնուել Տեղերի եկեղեցում։ Ամենայն հաւանականութեամբ Հոռոմոսից յայտնի նոյն Ապուսերհն է⁴։ Թեղենեաց վանքի գաւթի բարաւորին Մամախաթունի անունից փորագրուել է. «Թվ/ին/ ՈԿ /1211/։ Ես՝ Մամախաթունս, ամուսին Վաչէի, դուստր նի արարի քշոցանի արծաթի եւ այլ արդիւնս եւ ետու ս/ուր/բ ուխտս Թեղենե/ա/ց...»⁵։ Մամախաթուն իշխանուհու նուիրատուական արձանագրութիւնում հնագէտ-վիմագրագէտ Գագիկ Սարգսեանը Մամախաթունի հօր անունը թէականով կարդացել է «Հասան»⁶։ Հնարաւոր է Մամախաթունի հայրն ունեցել է Ապուսերհ-Հասան երկանունը։ Մամախաթունի մօր անունը փորագրուած է Տեղերի եկեղեցում. «Ի Նավակատե/ա/ց ս/ուր/բ Տիրամաւրն մատուցանի պատարագ ամենայն խորանս Վախախին, մաւր Մամախաթունին՝ շինողի եկեղեցւոյս»⁷։

Վաչէ Ա-ն եւս, ինչպէս դարաշրջանի միւս իշխանաւորները, ամուսնական պատահական ընտրութիւն չէր կարող կատարել։ Այդ ընտրութիւնը եւս պիտի նրա անմիջական սիւզերեններին՝ Զաքարէ Բ շահնշահի եւ Իվանէ Ա զօրավարի հետ համաձայնեցուած լինէր։ Ամուսնութիւնն ամենայն հաւանականութեամբ տեղի է ունեցել Անբերդի ազատագրումից յետոյ 1196-1197 թուականներին։ Պէտք է ենթադրել, որ այդ ամուսնութիւնից նրանց աւագ որդի Քուրդ Ա իշխանաց իշխանը, Այրարատի ապագայ կողմնակալ-փոխարքան ծնուել է ամենաուշը դարավերջին, քանի որ նա 1221 թրւականին, Աստուածատուր վարդապետի Յովհաննավանքի արձանագրութեան մէջ, յիշուել է կողմնակալութեան ամիրայի պաշտօնում⁸. «Ի կողմնակալութեան մերո նահանգի ամիր Քրդին, որդո Վաչէի, ՈՀ /1221/ թւին»⁹։

Վաչէ Ա-ն եւ Մամախաթուն իշխանուհին Կեչառիսի 1213 թուականի նուիրատուական արձանագրութեան համաձայն ունեցել են երկու որդի՝ Քուրդ եւ Վաչուտ անուններով։ Վաչուտ Բ-ի մասին ոչինչ յայտնի չէ, բացի նրանից, որ նրա որդի Վաչէն /հերթականութեամբ կը լինի Վաչէ Գ-ՏՊ/ 1240-ական թուականների կեսերին արձանագրութիւն է թողել պապի՝ Վաչէ Ա-ի Սանահինի համալիրում կառուցած մեծ գաւթում։ Նա Շէնգաւիթում ունեցած Բադալի այգին¹⁰ նուիրել է վանական համալիրի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցուն եւ պատարագ ստացել եղբօր՝ Դաւթի համար։ Հաւանաբար եղբայրն այդ ժամանակ մահացել է¹¹։

Վաչէ Ա-ի միւս որդին՝ Քուրդ Ա-ն դարձել է 13-րդ դարի հայ իրականութեան ամենայայտնի գործիչներից մէկը։ Պատմիչ Վարդան Արեւելցին «Մեկնութիւն Դանիէլի Վարդանայ Արեւելցւոյ» երկում գրել է. «Աղաչեմ... ողորմութիւն և թողութիւն մեղաց և ամենայն երախտաւոր պարոնացն Սաղունին, Սմբատայ, Քրդին, Պռաւշայ, և ամենայն

³ Հ. Ղևոնդ Վրդ. Ալիշան, Շիրակ տեղագրութիւն պատկերացոյց, Վենետիկ, 1881, էջ 24։

⁴ Կարապետեան Ս., Տեղեր, Վարձ, 2013, հմ. 10, էջ 18-19։

⁵ Մեր հաւաքածոյից։

⁶ Մեզ հնագէտ-վիմագրագէտ Գագիկ Սարգսեանն է յայտնել։

⁷ Մեր հաւաքածոյից։

⁸ Իշխանական պաշտօնահամակարգում կողմնակալ-փոխարքայից յետոյ բարձրագոյն երկրորդ պաշտօնը կողմնակալութիւն-փոխարքայութիւններում։

⁹ Ղաֆադարեան Կ., Յովհաննավանք եւ նրա արձանագրութիւնները, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակչութիւն, Երեւան, 1948, էջ 94։

¹⁰ Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ IX, էջ 63, արձանագրութիւն 73։

¹¹ Ղաֆադարեան Կ., Սանահինի վանք եւ նրա արձանագրութիւնները, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակչութիւն, Երեւան, 1957, էջ 136։

բնակչաց երկրիս»¹²: Խօսքը Սադուն Բ Արծրունու¹³, Սմբատ Օրբելեանի¹⁴, Քուրդ Ա Վաչուտեանի¹⁵, Պոռ Ս Խաղբակեանի¹⁶ մասին է:

13-րդ դարի ոչ մի այլ տիրուհի Մամախաթուն Վաչուտեանի յայտնիությունը չունի: Կողմնակալ-փոխարքայ, իշխանաց իշխան Վաչե Ա-ն եւ Մամախաթուն իշխանուհին միասին հովանաւորել են Սանահինի մեծ գաւթի¹⁷, Կեշառիսի Սուրբ Նշան եկեղեցու¹⁸, Տեղերի Կաթողիկէ եկեղեցու¹⁹, Սաղմոսավանքի Կաթողիկէ եկեղեցու²⁰, Յովհաննավանքի Կաթողիկէ եկեղեցու²¹, Հոռոմոսի գրատան²² կառուցումը: Ամուսիններով նուիրատուութիւններ են կատարել Հաղբատի²³, Հառիճի²⁴ միաբանութիւններին:

Մամախաթուն իշխանուհին տիրապետել է անձնական միջոցների կամ այդ միջոցները նրան յատկացրել է իշխանաց իշխան Վաչե Ա Վաչուտեանը եւ նա իր անունից կառուցել է Թեղենեաց վանքի գաւթի: Գունագեղ գմբէթով գաւթի կառուցումն աւարտուել է 1211 թուականին²⁵: Այդ շինութիւնը Վաչուտեանների իրականացրած առաջին կառոյցն էր Այրարատի կողմնակալութեան-փոխարքայութեան տարածքում, որ Վաչուտեան տան ներկայացուցիչը հինգ կամ վեց տարի առաջ ժառանգական իրաւունքով ստացել էր Զաքարէ Բ շահնշահից: Թէեւ 1213 եւ 1218 թուականների երկու արձանագրութիւններով Վաչե Ա իշխանաց իշխանը յայտնել է, որ Մամախաթունի հետ կառուցել են Տեղերի Կաթողիկէ եկեղեցին եւ գաւթի, բայց Տեղերի 1232 թուականի աւարտական արձանագրութեան մէջ Մամախաթուն իշխանուհին միայն իրեն է վերագրել Տեղերի համալիրի կառուցումը. «ՈՁԱ /1232/։ ... Ես՝ Մամախաթունս, շինեցի գեկեղեցիքս զմեծ եւ զփոքր եւ զժամատունս յիշատակ ինձ եւ առն իմոյ Վաչէի...»²⁶: 1229 թուականին Մամախաթունը Անիում ունեցած ձիթհանը նուիրել է Սանահինի միաբանութեանը. «Ի թուիս ՈՂԸ /1229/։ Ես՝ Մամախաթուն, ամուսին Վաչէի, ետու զիմ գանձագին ձիթհանքն յԱնի զիշխանի ակն յԱ/ստուա/ծածինս»²⁷: Հաւանաբար նոյն ժամանակ Մամախաթուն իշխանուհին մէկ այլ ձիթհանի մէկ ակը նուիրել է Հաղբատի միաբանութեանը. «Ես՝ Մամախաթուն, տուի զձիթհանքն, որ ի Վարհամա որդեացն գնեցի, զմին ակն, որ երբ ժամն մեր լինի, զսեղանն մեր անուն դնեն»²⁸:

¹² Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԳ դար: Կազմեց Ա. Ս. Մաքետսեանը: Երեւան, 1984, էջ 211բ:

¹³ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեանի, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակչութիւն, Երեւան, 1961, էջ 215: Ստեփանոս Օրբելեան, Սիւնիքի պատմութիւն, թարգմանութիւնը, ներածութիւնը եւ ծանօթագրութիւնները Ա. Ա. Աբրահամեանի, Երեւան, Սովետական գրող, 1986, 327 եւ յետոյ:

¹⁴ Ստեփանոս Օրբելեան, Սիւնիքի պատմութիւն, էջ 327 եւ հետոյ:

¹⁵ Պետրոսեանց Տ., Վաչուտեաններ, Երեւան, 2001, էջ 54-57:

¹⁶ Յովսէփեան Գարեգին, Խաղբակեան կամ Պոռեան Հայոց պատմութեան մէջ, մաս առաջին, Վաղարշապատ, 1928, էջ 86-135:

¹⁷ Ղաֆաղարեան Կ., Սանահին, էջ 136:

¹⁸ Յովսէփեան Գարեգին, Խաղբակեան կամ Պոռեան Հայոց պատմութեան մէջ: Բ հրատարակչութիւն: Լիբանան, Անթիլիաս, 1969, էջ 314:

¹⁹ Կարապետեան Ս., Տեղեր, Վարձ, էջ 18-19:

²⁰ Մեր հաւաքածոյից:

²¹ Ղաֆաղարեան Կ., Յովհաննավանք, էջ 82-83:

²² Վիմական տարեգիր, կազմեց Կարապետ Կոստանեանց: Պետերպուրկ, 1913, էջ 72:

²³ Ղաֆաղարեան Կ., Հաղբատ, Ճարտարապետական կառուցումները եւ վիմական արձանագրութիւնները, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, Երեւան, 1963, էջ 172-174:

²⁴ Հ. Ղեւոնդ Վրդ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 161:

²⁵ Մեր հաւաքածոյից:

²⁶ Մեր հաւաքածոյից:

²⁷ Ղաֆաղարեան Կ., Սանահին, էջ 134:

²⁸ Ղաֆաղարեան Կ., Հաղբատ, էջ 174:

Հստ աւանդութեան 13-րդ դարի մեծագոյն բարեգործ Մամախաթուն իշխանունին մահից յետոյ թաղուել է ոչ թէ ամուսնու մօտ՝ Յովհաննավանքի Կաթողիկէ եկեղեցում, այլ իր կառուցած Տեղերի Կաթողիկէ եկեղեցում:

ԽՈՐԻՇԱՀ ԻՇԽԱՆՈՒՏԻ

Այրարատի կողմնակալ-փոխարքայ Քուրդ Ա Վաչուտեան իշխանաց իշխանը մի երկար հետք է թողել 1200-1270-ական թուականների Հայոց պատմութեան մէջ: Մինչեւ հօր մահը, մինչեւ 1233/4 թուականը, նա համագահակալել է հօրը, եղել Այրարատի կողմնակալութեան ամիրը²⁹: Հօր մահից յետոյ Զաքարէ Բ շահնշահի որդի եւ յաջորդ Շահնշահ Ա-ի կողմից Քուրդ Ա-ն հաստատուել է Այրարատի կողմնակալ-փոխարքայ: Քուրդ Ա-ն մօտաւորապէս 1215-1217 թուականների միջեւ ամուսնացել է Դսեղի Համազասպեան-Մամիկոնեան տոհմաւագ Մարգպան Մամիկոնեանի դստեր՝ Խորիշահ Մամիկոնեանի հետ:

Խորիշահ իշխանունու անունը առաջին անգամ յիշուել է Կարբիի բերդում տեղադրուած խաչքարի պատուանդանին, որը թերեւս Քուրդ Ա իշխանաց իշխանը պատուիրել է կողմնակալ-փոխարքայ դառնալու առթիւ. «Ի թուիս ՈԶԴ /1235/ Յիշխանութեան Շահնշահի, որդո Զաքարիայի: Ես՝ Քուրդ, որդի Վաչէի եւ ամուսին իմ Խորիշահ»³⁰:

Քուրդ Ա իշխանաց իշխանը իր բոլոր ձեռնարկումներին, հօր ու մօր օրինակով, մասնակից է դարձրել կնոջը՝ Խորիշահ իշխանունու: Նրանք միասին նուէրներ են տուել Սանահինի վանքին, որտեղ խաչքար է կերտուել ի բարեխօսութիւն իրենց եւ տեղադրուել հօր՝ Վաչէ Ա-ի կառուցած մեծ գաւթի դրսի սիւնաշարի դիմաց. «Նշանդ Աստուծոյ, աւգնեա Քրդի, Խորիշահի եւ զաւակաց»³¹: Նրանք նուէրներ են տուել Մամախաթուն իշխանունու կառուցած Թեղենեաց վանքի գաւթին³²: Ամուսիններով, մինչեւ 1240 թուականը, Նիգ /Ապարան/ գաւառի Վարդենիս գիւղում մոնղոլների կողմից աւերուած Անբերդի փոխարէն կառուցել են մայրաքաղաքային Վարդենիս դղեակը³³, 1241 թուականին նորոգել են Սաղմոսավանքի Կաթողիկէ եկեղեցին եւ գաւիթը³⁴, 1244 թուականին կառուցել են Աստուածընկալի կաթողիկէ եկեղեցին, մինչեւ 1250 թուականը՝ նաեւ գաւիթը³⁵, նոյն ժամանակներում կառուցել են Եղիպատրուշի եկեղեցու գաւիթը³⁶, 1250 թուականին՝ Յովհաննավանքի գաւիթը³⁷, 1255 թուականին՝ Սաղմոսավանքի գրատունը³⁸:

Քուրդ Ա-ին եւ Խորիշահին հիւրընկալուել է Արցախի ինքնակալ արքայ, Ներքին Խաչէնի կողմնակալ Հասան Զալալ Խաչեցին /1240 թուականին/: Նա գումար է նուիրել Յովհաննավանքի եկեղեցուն, որի համար «սպասաւորք սորա» մէկ պատարագ են խոստացել նրան³⁹: Վաչուտեաններին այցելել է Վայոց Ձորի կողմնակալ-փոխարքայ, իշխանաց իշխան Պռոշը /1247 թուականին/: Նա մօր արեւշատութեան համար Յովհան-

²⁹ Ղաֆաղարեան Կ., Յովհաննավանք, էջ 94:

³⁰ Պետրոսեանց Տ., Վաչուտեաններ, Երեւան, 2001, էջ 258:

³¹ Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ IX, էջ 106, արձանագրութիւն 192:

³² Պետրոսեանց Տ., Վաչուտեաններ, էջ 258:

³³ Պետրոսեանց Տ. /Տիգրան Հայագն/, ի գիւղն Վարդենիս, որ ի Նիգ գաւառի, պատմավեպ, Երեւան, 2018, 178 էջ:

³⁴ Նոյնը, էջ 259:

³⁵ Նոյնը, էջ 259-260:

³⁶ Նոյնը, էջ 189 եւ յետոյ:

³⁷ Նոյնը, էջ 260:

³⁸ Նոյնը, էջ 261:

³⁹ Ղաֆաղարեան Կ., Յովհաննավանք, էջ 81:

նաժնեքին նուիրել է մեծ գումար, որի համար ստացել է 10 պատարագ⁴⁰: Վարդան Արեւելցին 1268 թուականին իր բարձր տիպի դպրոցը իր Վիրապից տեղափոխել է Սաղմոսավանք, ապա՝ նոյն կողմնակալութիւնում գտնուող Թեղենաց վանք/⁴¹: Նոյն թուականին Այրարատի տերերին հիւրընկալուել է Գէորգ Սկեւոացին⁴²:

13-րդ դարի այս նշանաւոր զոյգին հիւր է եղել Կիլիկիայի Հայոց Հեթում Ա թագաւորը: Նա Կարակորում գնալիս 1254 թուականին եւ վերադարձին՝ 1255 թուականին, ամիսներով մնացել է Վարդենիսի դղեակում⁴³:

Քուրդ Ա-ն եւ իտրիշահը մինչեւ 1240 թուականը ունեցել են Վաչէ, Դաւիթ /վաղամեռիկ/, Հասան, Դաւիթ, Տայիր անուններով տղաներ եւ Մամախաթուն /վաղամեռիկ/, Մամքան անուններով աղջիկներ: Տարբեր կերպ են դասաւորուել նրանց ճակատագրերը: Մինչեւ 1261 թուականը թող Վաչէն /վաչէ Բ/ համագահակալել է Քուրդ Ա-ին: Այդ թուականին նա մահացել է: Նա աւելի վաղ մահացած Դաւիթ եղբոր յիշատակին մի փոքրիկ թաղակապ եկեղեցի է կառուցել Սաղմոսավանքի համալիրում: Ամուսնացել է ոմն Մամախաթուն իշխանուհու հետ: Վաչէ Բ-ի մահից յետոյ իշխանական գահ են բարձրացել նախ Հասան, ապա Դաւիթ Բ որդիները: Հասան իշխանը ամուսնացել է Ուքանանց տոհմից Արուս խաթունի հետ: Մամքան դուստրը ամուսնացել է Արցախի Ծարա ճիւղից Հասան Բ իշխանաց իշխանի հետ եւ ծնել այդ տոհմի հզօր իշխաններից մէկին Գրիգոր Բ իշխանաց իշխանին եւ Դադի ու Խադաի վանքերի առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոսին:

Խորիշահ իշխանուհու հետ Դսեղից Այրարատի կողմնակալութեան մայրաքաղաք էին եկել նաեւ նրա ծառայականները՝ Մալիքան եւ Անիփան⁴⁴, ինչպէս նաեւ Համազասպ անունով մի տղայ, որ Յովհաննավանքի հոգեւոր դպրանոցում կրթուել ու աստիճանակարգով բարձրացել եւ 1260-ական թուականների սկզբին նշանակուել է Անբերդի թեմի առաջնորդ: Այս Համազասպ Արքեպիսկոպոս Մամիկոնեանը⁴⁵ եղել է յոյժ ուսումնասէր ու բազում ձեռագրեր է պատուիրել, որոնցից եօթը պահպանուել ու գտնուել են Մատենադարանում: Եպիսկոպոսական գահի վրայ նրան յաջորդել է Ներսէս Եպիսկոպոս Մամիկոնեանը⁴⁶:

ԱՐՈՒՍ ԽԱԹՈՒՆ

Հասան Վաչուտեան իշխանի կինն է: Ամուսինն իշխել է մօտաւորապէս 1270/72-1283 թուականներին: Զաքարիա պատմիչը գրել է, որ Քուրդ Ա-ից յետոյ «... զտեղի նորա նստաւ որդի իւր, որոյ անունն էր Հասան»⁴⁷: Մինչեւ Հասանի գահակալ դառնալը Քուրդ Ա իշխանաց իշխանի համագահակալն էր Վաչէ /վաչէ Բ/ անունով որդին: Սակայն նա 1261/62 թուականներին երիտասարդ հասակում մահացել է: Հօր համագահակալ է

⁴⁰ Նոյն տեղում, էջ 91:

⁴¹ ԺԳ դարի յիշատակարաններ, 282:

⁴² ԺԳ դարի յիշատակարաններ, 366:

⁴³ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 365 եւ յետոյ: Պետրոսեանց Տ., Կողմնակալ (փոխարքայ) Քուրդ Ա Վաչուտեանի Վարդենիս իշխանանիստը: ՀՀ ԳԱԱ Պատմա-բանասիրական հանդէս, 2020, թիւ 3, էջ 196-212:

⁴⁴ Սարգսեան Գ., Բարձրաբաշ վանքը եւ նրա արձանագրութիւնները, Էջմիածին, 1951, թիւ 9-10, էջ 44: Ղաֆաղարեան Ա., Յովհաննավանք, էջ 84: Նոյնը, էջ 109:

⁴⁵ ԺԳ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, էջ 611: Տե՛ս Պետրոսեանց Տ. Մ., Համազասպ Մամիկոնեան՝ առաջնորդ Յովհաննավանքի: «Հոգեւոր հայրենիք» /Հայաստանի Ազգային գրադարանի ամսաթերթ/, 2006, թիւ 1 /22/, էջ 4-5:

⁴⁶ Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, Այրարատ բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890, էջ 172:

⁴⁷ Զաքարիա Քանաքեղցի, Պատմութիւն, Կոնդակ Սուրբ ուխտին Յօհաննու վանից: Աշխատասիրութեամբ Արմէն Վիրաբեանի, Երեւան, Հեղինակային հրատ., 2015, էջ 184:

դարձել տարիքով նրան յաջորդող որդին Հասանը:

Հասան իշխանի մասին աղբիւրներում քիչ տեղեկութիւններ կան: Յովհաննավանքում 1274 թուականին Յովանէսի անունից փորագրուած արձանագրութեան մէջ «... ի տ/ե/րութեան]...»⁴⁸ բառերից յետոյ սպասուող իշխանաւորի անունը թէեւ անընթեռնելի է, բայց պիտի լինի «Հասանա»: Նոյն տեղում 1279 թուականին Վարդան վարդապետն ու Մխիթարիչը «ի տ/ե/րութեան/ան/ Հասանա» նուէրներ են տուել Յովհաննավանքին⁴⁹:

Յայտնի է, որ Հասան իշխանի կին Արուս Խաթունը Ուքանանց տոհմից⁵⁰ էր:

Արուս Խաթունի տոհմը յայտնի է Վրաց Գէորգի թագաւորի եւ նրա դուստր Թամար թագուհու օրերից: Նրանցից էլ ստացել է Ծոբի գիւղը⁵¹: Տոհմը մեծ ոյժ կամ կարողութիւն չի ունեցել: Յայտնի են Հաղբատում 1210-1220-ական թուականներին կառուցած մատուռներով եւ դրանց վրայ կանգնեցուած եռախորան խաչքարերով: Հաղբատի վիմագրերի հիման վրայ Կարօ Ղաֆաղարեանը կազմել է Ուքանանց տոհմածառը: Եւ նա եւ մենք այդ տոհմածառում որեւէ կերպ Արուս Խաթունին չենք կարողացել նոյնականացնել, յայտնի չէ Արուս Խաթունը ո՞ւմ դուստրն է: Տոհմի միակ իշխանաւորը, որ կարող էր լինել Արուս Խաթունի հայրը՝ Քուրդ իշխանի թոռ Դաւիթ իշխանն է, որ յայտնի է 1243 թուականի արձանագրութիւնից⁵²: Ամենայն հաւանականութեամբ Հասան Վաչուտեանի եւ Արուս Խաթունի ամուսնութիւնը տեղի է ունեցել 1260-ական թրւականներին՝ Այրարատի կողմնակալ-փոխարքայ Քուրդ Ա իշխանաց իշխանի կենդանութեան օրօք, հէնց նրա ընտրութեամբ:

Հասան իշխանի եւ Արուս Խաթունի ընտանեկան երջանկութիւնը 1283 թ.-ին անակընկալ, տարածամ խզուել է, նրանք այդ թուականին մահացել են:

Յովհաննավանքում Հասանի իշխանի անունից գրուած կտակ-հրամանագրով արձանագրուել է, որ կողմնակալութեան-փոխարքայութեան իշխանութիւնը եւ Հասանի իշխանի ժառանգների դաստիարակութիւնը յանձնուել է եղբօրը՝ Դաւիթ Բ-ին. «...Ես՝ Հասան իշխան... եւ բարեպաշտ ամուսին իմ Արուս Խաթուն... տարածամ եւ կէս աւուրց ելաք յաշխարհէ, աւանդեցաք զհոգիս մեր եւ զամէն հայրէնիս եւ զզաւակս մեր Դաւիթի եղբար մեր հարազատի եւ ա/ստուա/ծայսիրի...»⁵³:

ԳՈՏԱՐ ԻՇԽԱՆՈՒՇԻ

Ամենայն հաւանականութեամբ Դաւիթ Բ իշխանի կինն է: Դաւիթ Բ-ն ստոյգ գահակալել է 1283 թուականին եւ իշխել է հաւանաբար մինչեւ դարի վերջը: Դաւիթ Բ-ի իշխանութեան եւ գործունէութեան մասին աղբիւրներում սուղ յիշատակութիւն է պահպանուել:

2000 թ.-ին Ուշիի Սուրբ Սարգիս եկեղեցու պեղումների արդիւնքում գաւթի հաւաւային պատի հատուածում յայտնաբերուել է մի արձանագրութիւն, որը փորագրուել է Քուրդ Ա-ի որդիներից մէկին: Արձանակիր շորս քարերից առաջինը, որի վրայ գրուած է եղել գահակալ-իշխանի անունը դեռեւս չի գտնուել, սակայն շարունակութիւնից յայտնապէս երեւում է, որ այն փորագրուել է Քուրդ Ա-ի որդու կողմից. «...որդի իշխանի Քրդի եւ թոռն մեծին Վաչէի և ... սիրելի մաւր Խորիշահի՝ դստեր Մարծպանա»⁵⁴: Այս

⁴⁸ Ղաֆաղարեան Կ., Յովհաննավանք, էջ 105:

⁴⁹ Նոյնը, էջ 106-107:

⁵⁰ Նոյնը, էջ 90:

⁵¹ Նոյնը, Հաղբատ, էջ 230-231, արձանագրութիւն 130:

⁵² Նոյնը, էջ 206-207:

⁵³ Նոյնը, Յովհաննավանք, էջ 90-91:

⁵⁴ Բաբանեան Ֆ., Քալանթարեան Ա., Ուշիի Ս. Սարգիս վանքի վիմական արձանագրութիւններ, էջ 198:

արձանագրութիւնը կարելոր է նրանով, որ այստեղ յիշուած է այդ անանուն գահակալ-իշխանի կնոջ Գոհար անունը:

Քուրդ Ա-ի Վաչէ Բ որդու կնոջ անունը եղել է Մամախաթուն⁵⁵, Հասան իշխանի կնոջ անունը՝ Արուս խաթուն: Գոհարը կարող էր լինել Դաւիթ Բ իշխանի կինը:

Տայիրի որդի Քուրդ Բ իշխանաց իշխանը, որ յաջորդել է Դաւիթ Բ-ին, արձանագրութիւններում մօր անունը չի նշել, թէեւ մանրամասնօրէն նշել է հօր տոհմագրութիւնը: Հաւանական է, որ Գոհարը լինէր նրա մայրը եւ Քուրդ Բ-ն չիշեր նրան: Կարծում ենք, որ Գոհարը Դաւիթ Բ կողմնակալ-փոխարքայի կինն է եղել:

Ահա այդ արձանագրութիւնը՝

1. [որ]դի իշխանի Քրդի [ե]ւ թոռն մեծին Վաչէի եւ ի
2. սիրելի մաւր հորիշանի, դստեր Մարծպանա, յազգէ Մամի
3. [կոնեաց].....փոխեցաք արձանս եւ ամուսին իմ Գոհար
4. [տիկին].....մեր զավակ յետ մեր եւ ծնողքիս շինե
5. [ցաք].....ծից սրբոց ... արձան առ Ա(ստուա)ծ եւ փ...⁵⁶:

Արձանագրութեան հրատարակիչները կարծիք են յայտնել, որ Քուրդ Ա-ի անանուն որդու կին Գոհարը կարող է լինել Տայիրի կինը, ինչը բացառում է, քանի որ Տայիրը գահակալ չի եղել, ըստ ամենայնի: Արձանագրութեան գրչագիրը թոյլ է տալիս այն թուագրել 13-րդ դարի 80-90-ական թուականներով: Դրանից ելնելով մեծարժէք նուիրատուութիւններով եւ վանական համալիրի կեանքում ունեցած դերով Գոհար տիկինը կարող էր լինել գահատիրոջ կին, իսկ այդ պահի գահակալը Դաւիթ Բ Վաչուտեանն էր:

Որեւէ յուշում չկայ, որ թէկուզ կարճ ժամանակով՝ Տայիրը եղել է գահակալ:

Պատմաբան-վիմագրագէտ Սամուէլ Կարապետեանը 2003, ապա 2011-2013 թուականներին ուսումնասիրել եւ 2013 թ.-ին հրատարակել է Տեղերի վանական համալիրի վիմագիր արձանագրութիւնները: Նա շրջանառութեան մէջ է դրել գաւթի հարաւային պատին, կենտրոնական լուսամուտից արեւելք, ներքուստ, սվաղի շերտի վրայ սեւ ներկով գրուած կիսաեղծ արձանագրութիւն. «... հր/ամանաւ/ ... անին եւ ի պ... սպասալարին, որդի Իվանէ[ի] մեծին Շահնշահի: Ես՝ Դաւիթ [որդի] Քրդին [իշխանաց իշխանի] եւ թոռն Վա[չէի], եւ իմ որդիքս՝ Ք[...], եւ Վաչուտն ... ի Տեղերո Ա/ստուա/ ծածինս ... գնել հանդովն ու ջրովն ... մեզ խոստացան ի տարին ... աւր պատարագ ... որչափ կենդանի եմք մեր ծնողացն ամեն, եւ յետ ... կամ յիմոց կամ ի /աւտարաց/ ... խաչահանողացն առցէ...»⁵⁷:

Այս արձանագրութեան սկզբնահատուածից կարող ենք վերականգնել սիւզերէն տէրերի շարքը յետադարձ կարգով. «մեծին Շահնշահը» Զաքարէ Բ-ի որդի Շահնշահ Ա-ն է, «Իվանէն»՝ նրա որդի Իվանէ Բ-ն, իսկ առաջին անունը, որ չի կարդացւում, բայց կայ անուանատիրոջ պաշտօնը՝ «սպասալարին» յուշում է, որ խօսքը Իվանէ Բ-ի որդի ամիրսպասալար, աթաբէկ Շահնշահ Բ-ի մասին է, քանի որ Իվանէ Բ-ի միւս որդիները՝ Վահրամ Դ-ն եւ Զաքա Ա-ն յիշուել են միայն աթաբէկներ եւ ոչ սպասալար: Այսինքն շարքը դառնում է այսպիսին՝ Շահնշահ Ա – Իվանէ Բ – Շահնշահ Բ: Իվանէ

⁵⁵ Պետրոսեանց Տ., Վաչուտեաններ, Երեւան, 2001 թ., էջ 79, Նոյնի Սաղմոսավանքի գրացուցակի գրուելու ժամանակը, ԳԱ Լրաբեր հաս. գիտ., 1981 թ., թիւ 1, էջ 83:

⁵⁶ Նոյն տեղում:

⁵⁷ Կարապետեան Ս., Տեղեր, Վարձ, էջ 28-29: Արձանագրութեան մէջ ուղղանկիւն փակագծերում եղած բառերը մեր վերականգնումն են:

Բ-ն 1261 թ.-ին յաջորդել է սպանուած եղբորը՝ Զաքարէ Դ-ին եւ գահակալել մինչեւ 1263 թ.-ը: Նրա որդի Շահնշահ Բ-ն պիտի ծնուած լինի մինչեւ 1263 թ.-ը: Այսպիսի հանգամանքներում սպասալար Շահնշահ Բ-ն կարող էր գործել 1280-1310-ական թրւականներին, քանի որ Անիում փորագրուած նրա կնոջ՝ Սահիպ Դիւանի դուստր Խուանդէի արձանագրութիւնից պարզուում է, որ Շահնշահ Բ-ն մահացել է 1320 թ.-ին⁵⁸: Այս ժամանակահատուածի մի մասը՝ 1283-1290-ական թուականները համընկնում են Քուրդ Ա-ի որդի Դաւիթ Բ Վաչուտեանի գործունէութեան տարիներին:

Յաջորդ բանաձեւը յուշում է արձանագրութեան հեղինակի անձը՝ «Դաւիթ, [որդի] Քրդին [իշխանաց իշխանի] եւ թոռն Վա[չէի]»: Խօսքը հաստատապէս Վաչէ Ա-ի որդի Քուրդ Ա-ի որդի Դաւիթ Բ-ի մասին է:

Պարզուում է, որ Դաւիթ Բ-ն իր որդիների հետ իշխանութիւնը 1283 թուականին ստանձնելուց յետոյ այցելել է հօր ու մօր կառուցած Տեղերի Ս. Աստուածածին եկեղեցի, նուէրներ տուել եկեղեցուն:

Ս. Կարապետեանը տեղում եղած տառահետքերով կարդացել է «իմ որդիքս Ք[...]

եւ Վաչուտն» անունները:

Պահպանուած տառահետքերով վերականգնուած «Վաչու[տ]» անուան վերականգնման հետ բացարձակ համաձայն ենք, համաձայն ենք նաեւ «Ք» տառով սկսուող անուան «Ք[ուրդ]» լինելու հանգամանքի հետ: Ժամանակի սովորութային իրաւունով իշխանաւորի աւագ որդին կրել է պապի, նրանից յետոյ ծնուածը՝ ապուպապի անունը: Այս դէպքում գործել է հէնց այդ բանաձեւը:

Բայց խնդիրը բացարձակ այդ անունների Քուրդ, Վաչուտ լինելը չէ, այլ այն, որ Դաւիթ Բ-ն ունեցել է տղայ զաւակներ: Այլ խնդիր է, որ նրանց փոխարէն կողմնակալութեան-փոխարքայութեան գահը ժառանգել է Դաւիթ Բ-ի եղբոր՝ Տայիրի որդի Քուրդ Բ-ն:

Քուրդ Ա-ի Տայիր որդին կողմնակալութեան-փոխարքայութեան գահին չի նստել, բայց հէնց նրա որդի Քուրդ Բ-ն է յաջորդել Դաւիթ Բ-ին:

ԽՈՒԱՆԴ ԽԱԹՈՒՆ

Զաքարեան տոհմից սերած Խուանդ Խաթունը Վաչուտեան նախալերջին գահակալ Քուրդ Բ իշխանաց իշխանի կինն է:

Նա Իվանէ Ա Զաքարեանի որդու՝ Աւագի թոռ Աթաբէկի որդի Ամիրբէկի դուստրն է⁵⁹: 1314 թուականի Կարբի⁶⁰, 1329 թուականի Ուշի գիւղի Սուրբ Սարգիս եկեղեցու Հոռոմ երէցի⁶¹, Յովհաննավանքի 1350 թուականի⁶² արձանագրութիւններում յիշուել է Խուանդ Խաթուն, 1316-1335 թուականներին ընդօրինակուած ձեռագրի յիշատակարանում՝ Խոյա անունով:

Յովհաննավանքի 1350 թուականի Թէոյդոս Զրքինի արձանագրութեան շարադրման եղանակը յուշում է, որ գրուել է հօր՝ Քուրդ Բ-ի յիշատակին, որի մահը տեղի է ունեցել հէնց այդ տարի՝ 1350 թուականին: Նման եզրակացութեան համար հիմք է այն, որ համաձայն միջնադարեան իրաւահամակարգի՝ իշխանական սեփականութեան ամբողջ իրաւունքը պատկանել է գահակալ իշխանին, նրա անձի մէջ գերագոյն հողային

⁵⁸ Հ. Ղևոնդ Ալիշան, Շիրակ, էջ 62 /տե՛ս նաեւ 175 թերթի վրայ Զաքարեանների տոհմաձուրդ/:

⁵⁹ Կարբիի յաղթականութեան արձանագրութեան մեր ընդօրինակութիւնը:

⁶⁰ Մեր հաւաքածոյից:

⁶¹ Բաբայեան Ֆ., Քալանթարեան Ա., Ուշիի Ս. Սարգիս վանքի վիմական արձանագրութիւնները, էջ 188:

⁶² Ղաֆաղարեան Կ., Յովհաննավանք, էջ 92:

իրաւունքը նոյնացուել է նրա քաղաքական-վարչական իշխանութեան հետ, եւ միայն նրա հաստատումից յետոյ էր ոյժի մէջ մտնում ստորագրած ծառայողների, անգամ գահակից որդու նուիրատուութիւնը: Թէոյդոս Չրքինի նուիրատուական հրամանագիրը հաստատել է կողմնակալութեան այդ պահի երկրորդ դէմքը՝ մայրը՝ Խուանդ Խաթունը, որից կարելի է եզրակացնել, որ Քուրդ Բ-ն նոր է մահացել եւ Թէոյդոսը դեռեւս չի հաստատուել հօր փոխարէն: Խուանդ Խաթունի անունից փորագրուել է. «Ես՝ Խուանդ Խաթուն, ամուսին Անբերդեցի Քրդին, մայր Չրքընին... կրկին հաստատեցի զվերոյ գրեալս»⁶³:

Զաքարիա Քանաբեռցին արտագրելով Թէոյդոս Չրքինի արձանագրութեան Խուանդ Խաթունի հաստատում-հաստատածը, «ամուսին Անբերդեցի Քրդին, մայր Չրքընին» բառերից յետոյ դժվարընթեռնելի տառերի փոխարէն կարդացել է Թայիկ անձնանունը եւ եզրակացրել, որ Թայիկը Թէոյդոսի եղբայրն է: Այդ սխալն անցել է Յով. Շահխաթունեանցին⁶⁴, Ալիշանին⁶⁵, Կոստանեանցին⁶⁶: Կ. Ղաֆաղարեանն արձանագրութեան այդ հատուածը թէեւ որոշ չափով ուղղել է, բայց դարձեալ թողել է անորոշ «մայր Չրքընին Բ... արին պէկին»⁶⁷: Արձանագրութեան այդ հատուածը մենք ճշդել ենք Կարբիի Քուրդ Բ-ի արձանագրութեան հիման վրայ. «մայր Չրքընին, դուստր Ամրպէկին, թոռն աթապակ Ամրպէկին»⁶⁸:

Թէոյդոս Չրքինի եւ Խուանդ Խաթունի այս արձանագրութիւնը Վաչուտեան իշխանների վերջին արձանագրութիւնն է ու նրանց վերջին յիշատակութիւնը:

ՎԱՉՈՒՏԵԱՆ ՏԱՆ ԻՇԵԱՆՈՒՀԻ ԴՈՒՍՏՐԵՐԸ

ՄԱՄՔԱՆ

Քուրդ Ա-ն ունեցել է երկու դուստր, որոնցից մէկին անուանակոչել է մօր պատուին Մամախաթուն, իսկ երկրորդին տուել է կնոջ՝ Խորիշահի մօր անունը՝ Մամքան⁶⁹:

Մամախաթունի անունը յայտնի է Սաղմոսավանքի գրատան արձանագրութիւնից, որից պարզուում է, որ նա մահացել է մանկահասակ՝ 1245-1250-ական թուականների միջեւ եւ նրա յիշատակին ծնողները կառուցել են Սաղմոսավանքի գրատունը, որի շինարարութիւնն աւարտուել է 1255 թուականին:

Մամքանի մասին յայտնում են Խաչէնի Ծարի եկեղեցում, Դադի վանական համալիրում, Գեղարքունիքի Վարդենիսի տարածաշրջանի Այրքի Սբ. Գէորգ եկեղեցում փորագրուած, պահպանուած եւ մեր օրերը հասած ութ արձանագրութիւններ⁷⁰, որոնց համաձայն Մամքան իշխանուհին Քուրդ Ա-ի եւ Խորիշահ իշխանուհու դուստրն էր եւ ամուսնացած էր Դոփի՝ Զաքարէ Բ-ի եւ Իվանէ Ա-ի քրոջ՝ Դոփի թոռ, Խաչէնի, Ականի, Հաբանդի, Ծարի, Սոթքի, Շողգահի մեծ իշխան Հասան Բ-ի հետ: Հասան Բ-ն հռչակուած

⁶³ Նոյնը:

⁶⁴ Շահխաթունեանց Յով., Ստորագրութիւն, էջ 277:

⁶⁵ Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, Այրարատ, էջ 253 /տոհմաձառ/:

⁶⁶ Վիմագիր տարեգիր, Յուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց Հայոց, կազմող Կ. Կոստանեանց, Ս. Պետերպուրգ, 1913, էջ 171:

⁶⁷ Ղաֆաղարեան Կ., Յովհաննավանք, էջ 92:

⁶⁸ Մեր հավաքածոյից:

⁶⁹ Դիւան, պրակ V, էջ 206, 214, 222: Ուլուքարեան Բ. Ա., Խաչէնի իշխանութիւնը X-XVI դարերում, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, Երեւան, 1975, էջ 239-243: Պետրոսեանց Տ., Հայրենական մշակոյթի պաշտպան հայ կանայք: Մամքան, «Էջմիածին», 1980, Ժ, էջ 36-37:

⁷⁰ Խաչէնի տարածաշրջանի հայկական շատ պատմական կառոյցներ, խաչարեր տարածքի թուրք բնակչութեան կողմից ոչնչացուել են կամ օգտագործուել որպէս շինամար: Հնարատու է, որ Մամքանին վերաբերող այլ արձանագրութիւններ եւս ոչնչացուել են:

էր իր արիութեամբ եւ որպէս քաջակորով պատերազմող՝ մեծ դեր է խաղացել երկրամասի քաղաքական կեանքում: Մամքանի եւ Հասան Բ-ի որդիներն են Գրիգոր Բ-ն եւ Դադի ու Խաղաի վանքերի առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոսը:

Մամքանի անունն առաջին անգամ յիշուել է Դադի վանքի Կաթողիկէ եկեղեցու խորանի աջակողմեան պատին գեղագիր տառերով արձանագրութեան մէջ: Այս արձանագրութեան գրուելու թուականի ժամանակի հարցը խնդրայարոյց է: Տեղում արձանագրութեան նախորդ արտագրողները վերականգնում են տարբեր թուեր՝ 1267⁷¹, 1307⁷²: Մենք տեղում մի քանի անգամ թուականի հարցը քննել ենք եւ արտակարգ պահպանուած տառերով բացարձակապէս արձանագրել ենք տառերի 20 լինելը, որ թուային արժէքով տալիս է 1267 թուականը: Մեր կարծիքով այս դէպքում տեղի է ունեցել հետեւեալը: Մամքան իշխանունիին որդու հետ Դադի վանք է այցելել 1267 թուականին, նուէրներ տուել Դադի վանքին, բայց հաւանաբար այցի մասին արձանագրութիւն չի կազմուել եւ աւելի ուշ՝ 1300-ական թուականներին որդին՝ Ծարի կողմնակալութեան-փոխարքայութեան կողմնակալ-փոխարքայ Գրիգոր Բ իշխանաց իշխանի հրամանով արձանագրութիւն է փորագրուել, որտեղ վաւերացուել է, որ իշխանունիու այցը իրականում եղել է 1267 թուականին:

Եթէ 1267 թուականին Մամքանը լինէր 20 տարեկան /ամուսնացած եւ որդի ունեցող/, ապա պէտք է ծնուած լինէր 1240-1245 կամ դրան մերձ որեւէ թուականի: Պատմաբան Բագրատ Ուլուբաբեանը Մամքանի մասին գրել է. «Հասանի կին Մամքանը, որ, ինչպէս տեսանք, դուստրն էր Արագածոտն գաւառի տէր Քուրտ Վաչուտեանի, իր արձանագրութիւններով ներկայանում է որպէս ժամանակի մեծահարուստ բարերարներից մէկը: Հայրենի տիրոջթներում կանգնեցրած խաչերն ու վանքերին ընծայած նրա նուէրները մի պատկառելի թիւ են կազմում: Դժբախտաբար, պահպանուել է մի շնչին մասը ծարեցիների աւանդական մշակութային կենտրոնի՝ Խաթրավանքի բոլոր արձանագրութիւնների, որոնցից, ամենայն հաւանականութեամբ, կարելի կը լինէր առաւել լրիւ պատկերացում կազմել Մամքանի ու նրա ամուսին Հասանի մշակութան պատգործունէութեան մասին»⁷³: Իր մշակութան պատգործունէութեամբ Մամքանը շարունակել է տատի՝ Մամախաթուն իշխանունիու եւ մօր՝ Խորիշահ իշխանունիու աւանդութները: Ամուսինը՝ Հասան Բ-ն, մասնակցել է Հուլաւեան տիրակալների արշաւանքներին: Նրա բացակայութեան ընթացքում երկրամասի իշխանութիւնը վարել է կինը՝ Մամքանը: Ապացոյցը Զողի եկեղեցու հարաւային պատին 1276 թ.-ին փորագրուած արձանագրութիւնն է: Թէեւ երկրամասի տէր յիշուել է Հասան Բ-ն, բայց եկեղեցի կառուցելու թոյլտուութիւնը /աւգնականութիւնը/ տուել է Մամքանը. «... պարոնութիւն/ Հասանա, աւգնականութիւն/ ամուսին իւրո Մամքանին»⁷⁴: Հասան Բ-ի մահուանից՝ 1287 թ.-ից առաջ Դաշքենդի Ս. Աստուածածին եկեղեցու մուտքի բարաւորին փորագրուել է. «... իշխանութեան/ մեծին Հասանա եւ Մամքանա եւ աստիանշան որդոյն Գրիգորի»⁷⁵ կառուցուել է եկեղեցին: Նոյն տեղում Ս. Գէորգ եկեղեցու արեւմտեան կամարակապ ճակատաքարի վրայ տիրոջ իշխանաւորների անունների հետ յիշուել է նաեւ նրանց հարսի՝ Տարսայիճ Օրբելեանի դստեր՝ Ասփայի անունը. «... եւ իշխանութիւն/ Հասա-

⁷¹ Շահխաթունեանց Յովհ. Եպս., Ստորագրութիւն Կաթողիկէ էջմիածնի եւ հինգ զատուացն Արարատայ, Մայր Աթոռ, 2014, էջ 454: Նիսբէ Հայ Մեկիֆուբեան մասին, Բ պրակ, Դօփեանք եւ Մեկիֆ Շահնազարեանք: Գրեց Կարապետ Եպիսկոպոս, տպարան Մայր Աթոռոյ, 1914: Վիմագիր տարեգիր, էջ 110: Մեսրոպ Մագիստրոս, Հայկական եւեմ մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարծնի եւ Դադի եկեղեցիները եւ վանական շինութիւնները, Նուսադէմ, 1938, էջ 94 ր:

⁷² Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ V, էջ 206:

⁷³ Ուլուբաբեան Բ. Ա., Խաչենի իշխանութիւնը X-XIV դարերում, էջ 242:

⁷⁴ Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ IV, Գեղարքունիք, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարեան, Երևան, 1973, էջ 328:

⁷⁵ Դիւան, պրակ IV, էջ 317:

նա ու Մամբանին, Գրիգոր եւ Ասփէին»⁷⁶ կառուցուել է եկեղեցի: Նրա մահից յետոյ եւս Մամբանը, իշխանութիւնը ստանձնած որդու՝ Գրիգորի եւ հարսի՝ Ասփայի հետ բազում նուիրատուութիւններ է կատարել:

Մամբանը մահացել եւ թաղուել է Դաղի վանքի գաւթում: Նրա կողքին թաղուել է որդին՝ Դաղի վանքի առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոսը: Մամբանի տապանաքարի մահագրի թուականը Մեսրոպ Մագիստրոսը /Տէր-Մովսիսեան/ կարդացել է Զ /1251/⁷⁷, Մակար Բարխուտարեանցը՝ Զեք /1298/⁷⁸, Սեդրակ Բարխուդարեանը՝ ԶԿԴ /1315/⁷⁹: Վիմագրագէտ-պատմաբան Սամուէլ Կարապետեանը ուսումնասիրելով Դաղի վանքի արձանագրութիւնները ճշտել է Մամբան իշխանուհու տապանագրում նշուած մահուան թուականը՝ ԶԾԵ /1306/⁸⁰: Տապանագրի վրայ եղած 1306 թուականի փաստը մենք եւս համարում ենք հաւաստի՝ տեղում կատարած տառահետքերի ուսումնասիրութեամբ:

ԹԱԹՈՒՆ

Քուրդ Բ-ն նորացրել է խնամիական կապը ինչպէս Մարա իշխանական տան հետ եւ իր Թաթուն աղջկան կնութեան է տուել Հասան Գ-ի որդի Հասան Դ-ին: Դաղի վանքի գմբէթաւոր եկեղեցու հարաւային պատի կենտրոնական կամարի մէջ, արտաքուստ փորագրուած է. «Կաման Ա/ստուծոյ. ես՝ Գոնցէս ու որդիքս՝ Հասան ու Վահրամ, թոռն Դաւիթանց, տվաք ի Դաղի վանս զմեր հայրենիքն զԽուդ իւր սահմանովն, իսսովն, վերին մարգով վասն սիրական հարսինն մեր Թաթունին, դստերն Քրդին Անբերդեցի՝ ամուսնո Հասանա»⁸¹:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Այրարատի կողմնակալութեան-փոխարքայութեան Իրար յաջորդող գահակալ իշխանաւորներները՝ Վաչէ Ա-ն, Քուրդ Ա-ն, Հասանը, Դաւիթ Բ-ն, Քուրդ Բ-ն իրենց գահակալ կանանց՝ Մամախաթուն, Խորիշահ, Արուս Խաթուն, Գոհար, Խուանդ Խաթուն իշխանուհիների եւ Մամբան, Թաթուն դուստրերի համագործակցութեամբ ծաղկել են իրենց տրուած տարածքները, դրանց վրայ կառուցելով համահայկական մշակութային գոհարներ: Այրարատի տիրուհիները Այրարատի, իսկ տոհմի դուստրերը ինչպէս Մարա կողմնակալութեան-փոխարքայութեան տարածքում իրականացրած գործերով 13-14-րդ դարերի մեծագոյն մշակութային բարերարներ են դարձել: Այդ նաեւ նրանց ենք պարտական, որ այսօրեայ Հայաստանի տարածքում վեր են խոյանում Յովհաննէս-վանքը, Սաղմոսավանքը, Տեղերի վանքը, Նղիպատրուշի վանքը, Աստուածընկալը, Թեղենեաց վանքը, Կարբիի յաղթականամար-եկեղեցին, Սանահինի մեծ գաւիթը, Մակարավանքի գաւիթը, Հոռոմոսի եւ Սաղմոսավանքի գրատները, ինչպէս Մարա իշխանութեան տարածքում կառուցուած բազմաթիւ շինութիւնները, ինչպէս նաեւ այդ կառուցներում ստեղծուած անանց արժէք դարձած բազմաթիւ ձեռագրեր:

ՏԻԳՐԱՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՑ

Երեւանի ինքնավար Արտաքաղաքական ԶԳՄՀ-ի գիտական գրադարանի տնօրէն, Բնութեան եւ հասարակութեան մասին գիտութիւնների միջազգային ակադեմիայի ակադեմիկոս

⁷⁶ Դիւան, պրակ IV, էջ 315:

⁷⁷ Մեսրոպ Մագիստրոս, Նշ. աշխ., էջ 96ա:

⁷⁸ Բարխուտարեանց Մակար Եպս., Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ: Երեւան, 1999, էջ 267 /ճանօթագրութիւն/:

⁷⁹ Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ V, Արցախ, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարեան, Երեւան, 1982, էջ 214-215:

⁸⁰ Կարապետեան Ս., Հայ մշակոյթի յուշարձանները խորհրդային Ատրպէյնանի բռնակցուած շրջաններում, Երեւան, 1999, էջ 117:

⁸¹ Դիւան, պրակ V, էջ 203, արձանագրութիւն 716: